

Europese staten en economische expansie

Wie zoekt naar verklaringen voor het opvallende contrast in de economische ontwikkeling van Azië en Europa tussen grofweg 1000 en 1900, stuit al snel op de verschillende structuur en functies van staten.¹ De veelheid van elkaar voortdurend bestrijdende politieke eenheden in Europa steekt inderdaad schril af tegen de bijna tweeduizend jaar durende stabiliteit van het Chinese keizerrijk - Toch was dit contrast in de werkelijkheid minder groot dan het lijkt. De stabiliteit van het keizerrijk mag interne conflicten en invasies niet uit het oog doen verliezen. Bovendien was het lang niet alleen in Europa zo dat vele vorstendommen langdurig in onderlinge competitie verkeerden. Deze situatie geldt immers evengoed voor India, pre-columbiaans Midden-Amerika, Zuid- en Zuidoost-Azië, terwijl het gebied dat wij veelal aanduiden als de Islamwereld evenzeer bestond uit een bonte verscheidenheid van heerschappijen die elkaar net zozeer naar het leven stonden als de onderdanen van christelijke vorsten. Kortom, reeds bij een eerste verkenning lijkt er geen eenduidig verband aanwijsbaar tussen een bepaalde staatsvorm en economische groei.

Niet alleen is het eenvoudig vast te stellen dat een veelheid van rivaliserende staten geen Europese exclusiviteit vormde; evengoed kunnen we opmerken dat economische expansie niet *per se* hoeft uit te gaan van concurrerende staatsverbanden. Hierbij ga ik voorbij aan de weinig duurzame effecten van invasies door nomadenvolkeren zoals de Mongolen tijdens de dertiende eeuw. Was een van de meest spectaculaire en duurzame expansiebewegingen uit de Westerse geschiedenis niet die van de Islam in de zevende eeuw? Zij werd niet gedragen door enig staatsverband maar beruiste oorspronkelijk op onderling sterk verschillende Arabische stammen, spoedig aangevuld door andere volkeren. Toch hebben deze veroveringen in zeer uitgestrekte gebieden, van Perzië, Syrië, Noord-Afrika tot Zuid-Spanje en Sicilië, krachtige economische en demografische groei mogelijk gemaakt of althans niet gehinderd, alsmede een opvallende culturele en wetenschappelijke creativiteit. De politieke formaties die na de veroveringen tot stand kwamen, werden in hoge mate bepaald door de vooraf bestaande structuren: stevig georganiseerde rijken in Perzië, Syrië en Egypte, clan hoofdmanscapen in de Maghreb, vrij stabiele koninkrijken in Iberië. Anders gesteld: de moslims en hun aanhangers namen de politieke inrichting over zoals ze die in de diverse regio's aantroffen. Zij beschikten niet over een superieur model dat in de vorm van een imperium overal kon worden opgelegd; ook beschikten zij niet over de demografische potentie om zoiets hoe dan ook te realiseren. Politiek en religieus moge de Islamwereld sterk verdeeld en zeer verscheiden geweest zijn, hij vormde wel een gemeenschappelijke markt van ongekende uitgestrektheid.

Economische groei is dus niet steeds op gang gebracht door rivaliserende staten, en

niet alle rivaliserende staten brachten economische groei op gang. Willen we meer helderheid verwerven in mogelijke verbanden, dan zullen we preciezer moeten onderzoeken welke economische effecten bepaalde staatsformaties teweeg brachten, en welke overige voorwaarden mogelijk noodzakelijk waren om duurzame geografische expansie en aanhoudende economische groei te verklaren.

De vorming van staten in het Westen

De wijze waarop staten ontstaan zijn, moge het gevolg zijn van toevallige configuraties, eens geconsolideerd blijven zij een duurzame werking uitoefenen. In dit licht is het van belang na te gaan op welke wijze de staatsverbanden zich in Europa hebben gevestigd. In vergelijking met heel wat Aziatische rijken, zijn de Europese koninkrijken laatkomers. Imperiumvorming bleek tot in de zestiende eeuw alleen mogelijk rond de Middellandse Zee en van daaruit landinwaarts. Dit geldt voor de imperia uit de oudheid evenals voor latere formaties in het spoor van Romeinen en Byzantijnen: moslims, Italianen, Spanjaarden, Portugezen en Osmanen. Hierbij erken ik dat er verschil bestaat tussen territoriaal aaneengesloten rijken en koloniale vestigingen overzee. Deze laatste konden twee vormen aannemen: die van handelsposten waar lokale gezagsdragers privileges en bescherming verleenden aan de tijdelijk residerende vreemde handelaars; en die van volksplantingen met de aanleg van specifieke exportgerichte teelten zoals suikerriet op de eilanden Kreta, Euboa, Cyprus en Madeira.¹ Eigenlijk zijn alleen deze afhankelijke eilanden te rekenen tot de imperia indien die gedefinieerd worden als politieke eenheden met hegemoniaal gezag over een verscheidenheid van culturen. Dat culturele verschil was in de genoemde gevallen juist door de vestiging van eigen mensen in een niet zeer afgelegen gebied van beperkte oppervlakte nog niet zeer groot.

Specifieke geografische omstandigheden moeten worden aangewezen als een noodzakelijke voorwaarde van de vroege vorming van imperia rond de Middellandse Zee, ook al legt de *godfather* van die regio, Fernand Braudel, dit verband niet systematisch.¹ Ik bedoel: het gematigd warme klimaat, de hoge landbouwproductiviteit, hoge bevolkingsdichtheid, relatief gemakkelijke zeeverbindingen en sterke verstedelijking maakten hier een hogere afroming van surplussen mogelijk dan in het continentale Europa ten noorden van Alpen, Pyreneeën en Karpaten. Deze combinatie van factoren leidde niet noodzakelijk tot de opbouw van imperia, aangezien zij evengoed de basis was voor de ontwikkeling van autonome stedelijke netwerken. Ook vormden zich rond de Middellandse Zee niet van meet af aan uitgestrekte continentale rijken, maar bloeiden er eerst economische en politieke machtssystemen gebaseerd op vruchtbare valleien en zeeverbindingen: Egypte, Griekenland, Fenicië, Palestina.

Deze rijken zijn gevormd in tijden en in gebieden waarin zij tijdens hun groeifase geen evenwaardige tegenkrachten ontmoetten, tot zij elkaar in de weg gingen zitten. Het nieuwe van het Romeinse imperium schuilt hierin dat het een grotere territo-

riale uitgestrektheid en een hoger niveau van accumulatie heeft gerealiseerd door de incorporatie van alle voorheen bestaande economische en politieke groeikernen. Meer dan deze, was Rome oorspronkelijk een landmacht die zich kon uitbreiden door stelsmatige veroveringen vanuit een strak georganiseerde uitvalsbasis. De geleidelijke veroveringen gingen gepaard met de ontwikkeling van een aangepast bestuursapparaat. Dit beruiste op territoriale indelingen binnen een geïntegreerd, gecentraliseerd en hiërarchisch model. Een dergelijk systeem was nieuw en zou kenmerkend blijven voor de verdere continentale oriëntatie van het Romeinse rijk. Zijn opvallende duurzaamheid zou ondenkbaar geweest zijn zonder de verregaande juridische gelijkberechtiging van de inwoners van veroverde gebieden en de overname van superieure culturen. Het Romeinse bestuursstelsel, steunend op burgerrechten en culturele uitwisseling, is dus te voegen bij de ecologische voorwaarden die ik eerder noemde voor de mediterrane imperiumvorming.

Tolerantie en culturele uitwisseling zouden op den duur – tijdsverloop doet de initiale voorwaarden veranderen – verstarring met tegenhouden en de grenzen van *imperial overstretch* laten voelen. Romeinen en Byzantijnen liepen met hun expansie vast op de weerstand van de veelheid van omringende volken, evenals op die van het Perzische rijk. Grote delen van diezelfde Byzantijnse en Perzische rijken vielen niettemin in enkele decennia tussen 631 en 661 onder de dynamiek van de Arabische expansie. Deze ingrijpende verschuivingen lieten wel de infrastructuur van de imperiale hegemonie voortbestaan, de wisseling van de machthebbers verliep ook in dit geval in het voordeel van het soepeler en dus op meer medewerking van de onderdanen steunende exploitatieregime.

Het Europese binnenland kende sedert 800 zijn eigen keizerrijk waarvan de machtsbasis zich bevond tussen Maas en Rijn.⁵ Daarmee verplaatste Karel de Grote de imperiale ambitie vanuit het hoog ontwikkelde gebied rond de Middellandse Zee naar de relatief achterlijke regio tussen Maas en Rijn. De verlening van de met antieke luster beklede keizerstitel vond plaats op een moment dat er in het hele Westen geen enkel staat bestond. Vorstelijke macht beruiste op charisma, militair succes en persoonlijke loyaliteit, niet op gedepersonaliseerde structuren en begrippen. Bovendien bevond de machtsbasis van de uitverkoren Karolingische dynastie zich in een gebied dat toen nog maar heel weinig surplusafstroming mogelijk maakte. De verlening van de hoogste politieke titel en dito ambitie aan een monarchie, een aantal samenlevingen en een gebied die niet beschikten over de overeenkomstige culturele en materiele middelen, is een anomalie waarvan het effect op de Europese geschiedenis nog werd versterkt door de uitgestrektheid en de centrale ligging van het Rijk.

In naam bleef het Duitse keizerrijk dan wel bestaan tot 1806, maar een effectief gecentraliseerde staatsmacht had het in die duizend jaar nooit gevormd. In de periode tot 1250 oefende het grote effectieve druk uit op alle omliggende gebieden, tot Sicilië toe. Ook toen daarna zijn feitelijke macht verminderde, behield het invloed, tenminste in de beeldvorming van Duitse elites en van andere volkeren. In Centraal- en Oost-Europa hadden imperia meer te betekenen. In de zestiende eeuw breidde het

Osmaanse rijk zich uit in de Balkan en palmde zelfs Hongarije in Toen het tijdens de achttiende en negentiende eeuw stelselmatig territoria moest prijsgeven, gebeurde dit ten gunste van de inmiddels aangrenzende andere continentale imperia, het Habsburgse en het Russische

Hoewel het Duitse Rijk het in naam 1006 jaren heeft uitgehouden, vertoont het alleen maar oppervlakkige gelijkenissen met de mediterrane imperia en zelfs met het Habsburgse rijk van de achttiende en negentiende eeuw In zijn lange geschiedenis bereikte het nooit een zodanige concentratie van hulpbronnen dat het gezagscentrum langdurig alle rijksdelen onder hegemonie kon houden Dynastieën van Duitse keizers hebben hun schaarse middelen en vrij archaische krijgsmacht uit het Noorden uitgeput om de zich snel tot krachtige republieken ontwikkelende Lombardische steden te beheersen Allen, tot en met Karel V, faalden zij daarin, wat een evidente demonstratie biedt van *imperial overstretch* Juist het feit dat de keizerlijke macht gelocaliseerd was in een afgelegen en minder ontwikkeld gebied bood aan de Italiaanse steden de mogelijkheid hun autonomie uit te bouwen Stak er weer eens een keizer de Alpen over met een leger, dan was het voor de Italiaanse steden zaak om met andere steden of territoriale vorsten een verbond te sluiten dat hem het hoofd zou kunnen bieden tot hij opnieuw zou moeten afdruppen

In het Duitse rijk zelf versterkte de hunkering naar Italië de centrifugale tendens die toch al voortspoot uit de enorme afmetingen van het gebied De reistijd van één maand tussen de noord-zuid en west-oost-grenzen bevorderde natuurlijk geenszins de bestuurlijke integratie De ligging van ontwikkelingscentra langs zijn westelijke en zuidelijke randen in de valleien van Rijn en Donau bemoeilijktte nog extra de machtsconcentratie De traditie van het verkozen koningschap maakte iedere Duitse koning van meet af aan afhankelijk van *deals* met zijn belangrijkste rivalen binnen het rijk Zodra een Duitse koning zich vervolgens van die politieke arena wilde verwijderen om zijn gezag in Italië op te vijzelen, had hij daarvoor militaire en politieke steun nodig, die hij alleen door steeds verdergaande concessies kon verwerven Geen enkele Europese vorst had in zijn rijk zo weinig macht als de Duitse koning ' Door de vrede van Westfalen takelde in 1648 definitief de keizerlijke positie af tot een regionale heerschappij in de zuidelijke rijksdelen, nadat zij tijdens dertig vernietigende oorlogsjaren haar onvermogen ten toon had gespreid om het Rijk te verdedigen tegen externe invasies

Rond het jaar 1000 was alleen de zuidelijke rand van het Europese continent hoog ontwikkeld islamitisch Spanje, Sicilië, Zuid-Italië, kusten langs de Egeïsche zee en de Zee van Marmara, toen de kern van het Byzantijnse rijk In vergelijking met het culturele, economische en staatkundige niveau in die gebieden, verkeerde de rest van Europa in een deerniswekkende staat van onderontwikkeling Niets liet toen vermoeden dat West-Europa, van Midden-Italië tot Lubeck, een cultuur zou ontwikkelen die de rest van de wereld zou veroveren Ook in 1500 was er nog geen duidelijk overwicht ten opzichte van bijvoorbeeld het Chinese keizerrijk of het Osmaanse imperium Integendeel, de verbrokkeldheid van Europa maakte de diverse staten, en zelfs het keizerrijk van Karel V, kwetsbaar voor de militaire opmars van de Turken

En toch waren al de grondslagen gelegd van een Europees samenlevingsmodel dat afweek van alles wat toen elders tot wasdom was gekomen. In de zopas genoemde rijken overheerste althans formeel één machtscentrum de bevolking vanuit alle oogpunten. religieus, economisch, politiek, cultureel. In West-Europa hebben dergelijke totalitaire machtsaanspraken het nooit lang uitgehouden. Zeker, de katholieke Kerk had vanuit haar oorsprong in het laat-Romeinse keizerrijk aspiraties naar een universele macht, maar zij botste daarbij al vroeg op de weerstand van de wereldlijke vorsten, die haar invloed in feite reduceerden tot de proporties van de staten.

Afgezien van het keizerrijk vond de vorming van stabiele staatkundige eenheden in Europa plaats op een veel kleinere schaal, die van heerlijkheden, boerengemeenschappen, steden en vorstendommen. Al dergelijke formaties bleven in Europa tot het einde van de achttiende eeuw naast elkaar bestaan, ook al werden talloze kleinere eenheden in de loop van de tijd opgeslokt door grotere of over meer hulpbronnen beschikkende mededingers.⁷ Juist de relatief schaarse hulpbronnen ten noorden van de grote Europese bergketens verklaren dat hier de vorming van zeer uitgestrekte machtsblokken veel later op gang is gekomen dan rond de Middellandse Zee. Zoals treffend beschreven door Norbert Elias, zijn de Westeuropese staten gevormd door de onderlinge competitie van vele kleine eenheden en niet door verovering vanuit één gunstig gesitueerd kerngebied.⁸ Die kleine eenheden moesten wel een intensieve exploitatiestructuur creëren om voldoende surplussen te kunnen genereren waarmee de strijd met de vele omringende mededingers kon worden aangeboden. Dit betekent dat de grondheren via het hofstelsel, rentenheffing en later ook door pachtssystemen een bijzonder efficiënte vorm hebben geschapen om het land en zijn opbrengsten aan hun controle te onderwerpen. Land was daarom steeds de primaire inzet van de competitie tussen feodale heren en hun meest succesvolle soortgenoten, de territoriale vorsten. Feodale heren en vorsten toonden zich steeds bijzonder gehecht aan ieder stukje patrimonium waarop zij krachtens erf- of huwelijksrecht aanspraak meenden te kunnen maken.

De intensieve heerschappijstructuur die in Europa in kleine heerlijkheden is opgebouwd, bleef een solide verankering bieden bij iedere latere gebiedsuitbreiding. Locale rechtsstelsels en aanspraken werden bij inlijving, aanhechting, verovering, persoonlijke unie enzovoort dan ook verregaand gerespecteerd, tot omstreeks 1800 de revolutionaire wetgeving de territorialisering van het recht heeft doorgedreven. De eeuwenlange machtsverhoudingen en tradities waarop het rechtsgevoel van onderdanen in iedere afzonderlijke omschrijving is gegrondvest, stond homogenisering op het niveau van de monarchieën in de weg. De verscheidenheid die Europa kenmerkt, beperkt zich derhalve niet tot de dynastieke staten, maar was ook daarbinnen zeer levendig. Terwijl de Republiek van de Verenigde Provinciën zich kenmerkte door soevereiniteitsrechten op het niveau van zowel steden als provincies, behielden bijvoorbeeld ook in Frankrijk de aangehechte vorstendommen hun gewoonterechten, privileges en instituties. Zo was het nog aan de vooravond van de Revolutie voordelig om zout te kopen in Bretagne omdat de lichte *gabelle* de prijs daar onder de drie pond hield,

en onder acht pond in Poitou, terwijl die belasting in de oude kroongebieden van het Ile-de-France de prijs opdreef tot rond de 60 pond, in Champagne en Bourgondie zelfs tot 62. Vanzelfsprekend gaven deze prijsverschillen aanleiding tot drukke smokkel. Een gecentraliseerde eenheidsstaat was ook het achttiende-eeuwse Frankrijk alerminst.

Toen in de zestiende tot achttiende eeuw het Osmaanse, Habsburgse en Russische rijk imperiale dimensies aannamen, moesten vooral de eerste twee de vooraf bestaande lokale en regionale bestuurs- en rechtsstelsels grotendeels handhaven teneinde hun hegemonie te kunnen vestigen.¹⁰ Voor de Turken hield dit, naast economische flexibiliteit, in de traditie van de islam in dat de vrijheid van godsdienst werd gewaarborgd, ook al werden moslims bevoordeeld. Van religieuze strijd tegen het Osmaanse regime was bij de onderworpen Europese bevolkingen geen sprake. Juist die houding heeft de eeuwenlange vreedzame omgang van moslims, joden en christenen mogelijk gemaakt in het Iberische schiereiland. Zoveel tolerantie hebben christelijke overheersers doorgaans niet ten toon gespreid. Pogingen tot het stichten van een universeel islamitisch rijk volgens één bepaalde geloofsopvatting waren reeds ondernomen door de Abbassiden in de achtste en de Fatimiden in de tiende eeuw; zij zijn echter telkens binnen de islamitische wereld zelf spaak gelopen." Diversiteit aan opvattingen was daar dus een constante realiteit, terwijl deze in het christendom te vuur en te zwaard werd bestreden, ook in de eigen geloofsgemeenschap. Zou het dan misschien zo zijn dat scherpere scheidslijnen tot grotere dynamiek prikkelen?

Het Russische rijk ondervond aanzienlijk minder weerstand van lokale en regionale machtsstructuren omdat die nu eenmaal minder tot ontwikkeling waren gekomen en in verhouding tot het expansieve machtscentrum veel minder middelen in de schaal konden werpen. De Eerste Wereldoorlog bezegelde het lot van alle drie Europese imperia. Alleen de Sovjetunie kon in bepaalde opzichten nog als een continuering van het Russische rijk worden gezien. Hun erfenis was een wirwar van volkeren en staatjes die door de eeuwenlange oorlogen grondig door elkaar geschud waren en uit de talloze confrontaties scherp geprofileerde identiteiten meedroegen die sedert 1989 versterkt aan het daglicht treden.

In het Westen had marktgerichte productie met intensieve landbouwmethoden de groei van een stand van zelfstandige boeren mogelijk gemaakt. In de steden zelf leefden burgers wier juridisch statuut sedert de middeleeuwen losgemaakt was van de feodale machtsstructuren. Diverse sociale groeperingen vormden zich ter verdediging van beroepsbelangen. De stedelijke samenleving was zeker rijk aan conflicten maar zij ontwikkelde ook mechanismen om belangentegenstellingen met respect voor ieders rechten op te lossen. In de stad ligt de bakermat van de op participatie door diverse geleidingen van de bevolking gesteunde openbare bestuursvorm. Het economisch, numeriek en cultureel gewicht van de steden bepaalde de krachtsverhoudingen in de Westeuropese samenlevingen. In sterk geurbaniseerde gebieden kon de adel zijn heerschappij niet handhaven zoals dat in het Oosten en Zuiden nog wel mogelijk was. Er ont-

stonden diverse machtsbalansen, waarbij de nabijheid van vele machtskernen een immer aanwezige factor in het krachtenveld vormde. Geen enkele medespeler in het Westen slaagde erin langdurig een totale beheersing van andere sociale groepen te verwezenlijken daarvoor was de kans op alternatieve coalities met interne of externe tegenmachten te reeel. Zo groeide in het Westen een samenlevingsmodel waarin vele medespelers in gelijke of andere sociale posities elkaar in balans hielden en daardoor gedwongen waren vreedzame overlegprocedures uit te werken. De parlementaire democratie is een Westeuropese creatie waarvoor de pluriforme machtsverdeling de basis vormde. Boerengemeenschappen, steden, heerlijkheden, kerkelijke instellingen, regio's en voerstendommen hadden in de loop van eeuwen hun positie veilig kunnen stellen in de vorm van autonome rechten. Hun onderhandelingspositie was verzekerd in institutionele kaders waarin alle betrokkenen waakten over de eigen privileges en zo absolute machtsontwikkeling de pas afsneden.

Drie integratietrajecten

Staten oefenen vanuit een beschikkingscentrum macht uit binnen een begreemd territorium. Om dit met enige mate van effectiviteit te kunnen doen moeten zij beschikken over een overzicht aan machtsmiddelen – middelen voor fysieke dwang, voor de bevrediging van materiele behoeften en voor overtuiging – ten opzichte van alle afzonderlijke machtsconcentraties binnen hun territorium. Staten behoren tot één categorie van integratiemiddelen van gemeenschappen, die we de politieke systemen kunnen noemen. Dat zijn organisaties gevormd met het doel macht uit te oefenen, dat wil zeggen de verdeling van de bestaansmiddelen in een samenleving op een geregelde wijze te doen verlopen. Naast politieke systemen kunnen nog twee andere algemene integratiemiddelen onderscheiden worden: commerciële systemen en gemeenschappelijke identiteiten.¹² Anders geformuleerd: de integratie kan tot stand gebracht worden door economische netwerken, culturele identiteiten en politieke structuren.

De voorbije duizend jaar Europese geschiedenis laten immers een veelheid aan integratieprocessen zien, die uiteraard nooit rechtlijnig verlopen zijn. Wel is het duidelijk dat de politieke eenheden sedert het jaar duizend omvangrijker, omvattender en daardoor minder talrijk zijn geworden. De talloze heerlijkheden groeiden uit tot meer geïntegreerde graafschappen en hertogdommen, daaruit ontstonden weer grotere koninkrijken. Die slurpten weer andere vorstendommen aan hun grenzen op. Het proces van schaalvergroting verliep geenszins gelijkmatig en gelijktijdig: het Duitse rijk bestond in 1800 nog uit een driehonderdtal vrijwel autonome gebieden, en ook nu overleven er nog ministaatjes zoals Monaco, Liechtenstein, Andorra en Luxemburg, met een gunstig fiscaal regime als belangrijkste bestaansreden. De algemene tendens is echter onmiskenbaar die van de vorming van steeds grotere eenheden. Niet alleen op politiek vlak trouwens. Dezelfde tendens tot gestage uitbreiding is wellicht nog duidelijker zichtbaar in de economie, waar het bereik van markten in een millennium is

gegroeid van een halve dagreis te voet naar de hele wereld. De politieke integratie ontmoette onvermijdelijk de eenheden gevormd door economische en culturele integratieprocessen. Taal en geloof zijn twee heel sterke identiteitsbepalende factoren voor een volk; van beide is het duidelijk dat hun verspreiding in bepaalde gebieden het resultaat is van eeuwenoude en eeuwenlange penetratie- en assimilatieprocessen. Ook andere culturele eigenschappen van een volk, zoals de wijze waarop men zich kleedt, woont en eet, gaan terug op zeer lange tradities. In de moderne samenlevingen worden die kenmerken bij andere volkeren enigszins misprijzend voorgesteld als traditionele folklore. Maar zelfs de sterk vervlakkende effecten van de internationale markteconomie laten ook in de modernste streken van Europa nog duidelijk verschillende patronen blijken in het dagelijks leven.

Culturele kenmerken, gemeenschappelijke ervaringen, historisch bewustzijn en de creatie van oorsprongsmityhen door politieke elites, hebben volkeren in de loop van vele eeuwen hun identiteit gegeven. Samenleven en het onderhouden van geregelde onderlinge contacten in een bepaalde ruimte vormen daarvoor de sterkste voedingsbodem. Taal als het communicatiemiddel bij uitstek en religie die het wereldbeeld aanreikt waaraan allen refereren, vormen de meest hechte middelen tot culturele integratie. Gebruiken, rituelen, overtuigingen (voor)oordelen en uitdrukkingsvormen zijn daar eigenlijk van afgeleid maar versterken wel voortdurend de identiteit van een volk.¹³

Het zal duidelijk zijn dat het christendom, de grootste van de Europese godsdiensten, tijdens de voorbije tweeduizend jaren eerder universalistisch gericht was, ernaar strevend de hele wereldbevolking te omvatten. Als zodanig bood de formele godsdienst niet zoveel identiteitsbepaling aan de afzonderlijke volkeren. Geestelijken communiceerden in het Latijn en bewogen zich vrij door staten en volkeren. De Kerk is echter niet alleen een hiërarchie, zij heeft ook een door de eeuwen gegroeide lokale inbedding. De parochiekerk was de contactplaats bij uitstek voor de dorpsgemeenschap; daar vermengden zich veel van de plaatselijke gebruiken en rituelen met het religieuze kader. Die lokale kerk droeg wel degelijk krachtig bij aan het levendig houden van de diverse culturele identiteiten.

Dient de religie dan ook gezien te worden als een aparte integratiefactor, naast de markt, het politieke systeem en het volk? Het christendom is vele eeuwen ouder, ook in zijn organisatie, dan de Europese staten, volkeren en marktsystemen. In zijn Grieks-orthodoxe variant evenzeer als in zijn Rooms-katholieke is het georganiseerd op de restanten van het Romeinse keizerrijk, maar het richt zich op alle mensen. In de elfde en twaalfde eeuw vormden de universele machtsaanspraken van de pausen de stof voor ernstige conflicten met de patriarchen van Constantinopel, keizers en koningen. De autonome integratieve macht van de katholieke Kerk bleek tijdens de kruistochten van de twaalfde en dertiende eeuw, die toonden echter vooral aan hoe beperkt haar greep was. In de veertiende eeuw was het duidelijk dat de pausen aan het kortste eind trokken, niet het minst omdat zij niet over eigen geweldsmiddelen beschikten die opwogen tegen die van de wereldlijke heersers. Bovendien plaatste ook het zelfgekozen celibaat de Kerk voor de recrutering van haar personeel voortdurend in

een afhankelijkheidspositie. Het resultaat was dat de religie steeds meer gevat werd in staatsstructuren. De Hervorming versterkte dit proces van confessionalisering van de staten. Heersers legden hun religieuze keuze op aan hun onderdanen en de staatskerken kregen de vrije hand binnen het territorium om hun missie te vervullen, daarnaast werden zij ook geacht de staatsmacht te voorzien van een goddelijk aureool en gedisciplineerde onderdanen.¹⁴ Die status genoot ook de orthodoxe kerk in het Russische keizerrijk. In deze situatie is de integrerende rol van de religie een afgeleide van de staatsmacht.

Werkelijk autonoom heeft de Kerk alleen kunnen opereren in de vroegste vormingsfase van de staten, die in het Westen in de dertiende eeuw toch wel afliep. Symbolisch is het lot van de Duitse ridderorde. Gegroeid uit de kruistochten, richtte zij zich tijdens de dertiende eeuw op het gewapenderhand tot het christendom bekeren van Pruisen en Litouwers. De orde koloniseerde het gebied dat zij vanaf 1275 formeel als een geestelijk vorstendom behorend tot het Duitse rijk bestuurde vanuit het slot Marienburg aan de Weichsel.¹⁵ In de loop van de vijftiende eeuw verloor de Orde in verschillende etappes de macht over haar territorium aan het Koninkrijk Polen. In 1525 seculariseerde Albrecht van Brandenburg de Ordestaat. Een andere vorm van geestelijke staat was die van de geestelijke vorstendommen geleid door een bisschop of aartsbisschop. Daarvan bleven er tientallen bestaan tot de Napoleontische oorlogen. In formele zin zou hier sprake kunnen zijn van het primaat van de religie, ware het niet dat de prinsbisdommen creaties waren van de Duitse keizers die hoopten op die manier greep te kunnen houden op rijksgebieden. Ook valt het buitengewoon moeilijk de religieuze inspiratie te ontdekken in de werkelijke politieke koers gevolgd door deze geestelijke vorstendommen.

Ik heb in de eerste plaats aandacht besteed aan de culturele eigenheid van een gemeenschap dat is immers een algemeen basisgegeven voor ieder menselijk samenleven. Staten en markten ontstaan daarentegen pas in welbepaalde situaties. Of er daarnaast ook nog economische of politieke banden om een volk gelegd worden, hangt af van inbedding in een ruimere omgeving. De specifieke weg die de Europese geschiedenis gevolgd heeft, kan, door alle verscheidenheid en aanhoudende conflicten heen, begrepen worden door te letten op de interactie tussen de drie basiscomponenten die mensen tot elkaar brengen en waardoor zij zichzelf ook tegenover anderen onderscheiden. Integratie op basis van cultuur (inclusief religie), economie en politiek machtsbereik vond volgens verschillende ritmen en mechanismen plaats. Congruentie tussen die drie patronen valt daarom *a priori* niet te verwachten. Kenmerkend voor de Europese geschiedenis, in vergelijking met die van andere continenten, is juist de voortdurende incongruentie van culturele, economische en politieke eenheden. Zo beklemtonen westerlingen ten aanzien van China steeds de eenheid van de dominante cultuur, het politieke systeem en de economische orde. In de islamitische wereld ontbreekt de politieke eenheid voortdurend en treden verschillende interpretaties van de leer vanaf de dood van de profeet aan het licht, niettemin biedt de islam toch voldoende basis voor momenten van sterke cohesie en doorgedreven economische integratie. De

incongruentie van volkeren, kerken, staten en markten heeft in Europa steeds spanningen, competitie, conflicten en oorlogen teweeg gebracht. Doordat er honderden concurrerende grote en kleine staten waren, viel het nooit moeilijk voor een afwijkende groep of individu om te vluchten naar een gebied waar de lucht voor hen wel vrij was. Volgt hieruit de rusteloosheid van de Europeaan, die hem juist tot bijzondere prestaties heeft gebracht?

Het resultaat was een veelheid aan onderling concurrerende machten op politiek en religieus gebied, waaruit een relatieve vrijheid voortkwam voor de ontplooiing van eigen opvattingen en zelfstandig economisch handelen. Globaal gezien heeft het wetenschappelijk denken daardoor in Europa meer kansen gekregen dan in de grote imperia – ook al stond her en der bekrompen conservatisme experimenten en innovaties in de weg. Een analoge vaststelling geldt de economie. Trachtte het Osmaanse rijk – tevergeefs overigens – overal de markten te controleren en vaste leveringen tegen opgelegde prijzen naar de staatsmagazijnen af te dwingen,¹⁶ dan stond de verscheidenheid aan machtsgebiedjes in het Westen zulks in de weg. Meer nog de economische ontwikkeling vond bij uitstek plaats in verregaand autonome steden die bestuurd werden door handelaars. Zij vaardigden regels uit inzake nijverheid en handel, spraken recht in commerciële zaken die vaak buitenlanders betroffen, mengden zich in monetair beleid en bepaalden de wettelijk toegestane rentetarieven. Mengde de staat zich te nadrukkelijk in de zaken – door overdreven belastingheffing, door oorlogvoering, door religieuze of bestuurlijke voorschriften die de handelsvrijheid belemmerden, dan vluchtte het kapitaal en zocht het zijn heil in een andere locatie. Ook de economische ontwikkeling ontsnapte tot aan de vooravond van de industrialisatie aan de verstikkende greep van één machtscentrum. De diversiteit kon lokaal schade toebrengen zonder dat het commerciële systeem als zodanig ten onder ging.¹⁷ Juist de competitie tussen de verschillende gebieden en handelsplaatsen leidde tot een scherpe calculatie van de winstkansen met het oog voortdurend gericht op het zoeken van de gunstigste combinatie. Het kapitalisme is een Europees systeem dat zich bij uitstek in dit rijk geschakeerde milieu kon ontwikkelen.

Een contrast de vorming van het Osmaans imperium

De grotendeels symbolische inname van Constantinopel door de Turken op 29 mei 1453 markeert meer het einde van het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk dan dat zij het begin zou inluiden van een nieuw rijk. Indeedaad, de eerste stappen in de vorming van het Osmaanse Rijk, dat tot 1918 grote delen van Europa, Azië en Afrika zou beheersen, situeren zich in de vroege veertiende eeuw. De Osmanen breidden aanvankelijk hun macht uit in het voorheen ook voor het Byzantijnse Rijk strategische gebied langs de Dardanellen en de gehele zuidkust van de Zee van Marmara. De Balkan zou, met het noorden van Anatolië, tijdens de veertiende eeuw hun belangrijkste expansiegebied vormen. Ondanks heftig verzet leden de Hongaren en Albanen in 1444 en 1448 beslis-

sende verliezen die de incorporatie, omstreeks 1460, van Servie, Albanië en Morea (de Peloponnesos) in het Osmaanse Rijk voorbereidden. Beroofd van haar achterland en ingesloten door Turkse galeien, kon ook de oude hoofdstad Constantinopel geen weerstand meer bieden nadat de vijandige artillerie bressen had geschoten in de eeuwenoude stadsmuur. Na de verovering van de heilige plaatsen van de islam (1517) volgde een nieuw offensief naar Centraal-Europa. Belgrado viel in 1521 en opende de weg naar de inlijving van het grootste deel van Hongarije met Bosnië door de slag bij Mohács in 1526. Walachije, ten noorden van de Donau, werd een Turkse vazalstaat

Wat geen enkele van de christelijke expansionisten was gelukt, bleek voor de Osmanen dus wel mogelijk, namelijk de vestiging op Europees grondgebied van een effectief en duurzaam imperium. De verklaring voor dit succes is dat zij met een strak georganiseerde staat en dito leger stonden tegenover een veelheid van verdeelde en verzwakte tegenstanders. De eeuwenlange strijd die de Byzantijnen om religieuze en politieke redenen, grotendeels met huurlingenlegers, in de Balkan hadden gevoerd, had niemand voordeel opgeleverd. De pestepidemieën van de veertiende eeuw hadden de regio bijzonder zwaar getroffen. De inheemse bevolking stond tegenover de Osmaanse Turken bepaald niet vijandiger dan tegenover de Grieken, temeer daar in de loop van de veertiende eeuw al aanzienlijke Turkse volksplanting in Bulgarije had plaatsgevonden

De stelselmatige Osmaanse veroveringen hebben in de loop van twee eeuwen tot een jaarlijk spectaculair resultaat geleid, namelijk de creatie van een islamitisch imperium dat zich in drie continenten over onmetelijke gebieden uitstreckte en, zij het vanaf de achttiende eeuw afbrokkelend, toch gedurende ruim vijf eeuwen stand hield. Een strakke militaire organisatie vormt de kern van dit succesverhaal. De sultans recruteerden een permanente persoonlijke garde van voetvolk, de janitsaren. Ruiters ontvingen als vergoeding wel het recht om de belastingen te heffen in een bepaald gebied, maar deze concessie volstond slechts om enkele mannen te onderhouden en werd strikt gecontroleerd. De sultans recruteerden hoge functionarissen onder de dienaren, vaak slaven aan hun hof, zodat ze zeer toegewijd bleven en niet direct een krijgersaristocratie gingen vormen. De sultan en zijn hofhouding manifesteerden zich als religieuze leiders die alle vormen van het religieuze leven bewaakten en een soort staatskerk oplegden. Hun oorlogen waren dus heilige oorlogen. In dit licht, en door hun sterk dynastieke aanpak, slaagden de Osmanen erin de traditionele tegenstellingen tussen sunnieten en sjieten te overbruggen. Ook wisten zij de onderworpen bevolkingen in voldoende mate te betrekken bij het bestuur en de oorlog om hun loyaliteit te verwerven. Wel werden overal moskeeën en koranscholen opgericht, maar de godsdienstkeuze van de onderworpen bevolkingen bleef vrij. De erfgenaam van de sultan werd gekozen onder de kinderen van de harem vrouwen die veelal van oorsprong (vaak Georgische) slavinnen waren. Dit systeem bood allicht betere waarborgen voor de directe gezagsuitoefening dan de regelrechte erfopvolging in door inteelt verzwakte dynastieën, zoals vooral de Habsburgers dat deden.¹⁸

Het hele systeem van oorlogvoering en staatsbureaucratie was alleen maar mogelijk omdat het Osmaanse Rijk kon profiteren van de bestuurlijke tradities in de regio, en

daaraan nieuwe religieuze en personele impulsen gaf. Bovendien profiteerden de Osmanen van de bloeiende economie in hun rijk. De interne pacificatie die zij oplegden en de externe vrede die zij verzekerden, maakten hogere belastingopbrengsten mogelijk dan tijdens de voorafgaande eeuwen van constante onderlinge strijd.

Men kan zich afvragen waarom in West- en Centraal-Europa imperiumvorming is mislukt terwijl ze in de Balkan wel plaatsvond. De vergelijking met de vorming van het Osmaanse rijk levert alvast de volgende contrasten op:

- het christendom – in het Westen sedert de vijfde overheersende godsdienst – was exclusivistisch, de islam tolerant, deze laatste houding neemt alvast een reden tot weerstand weg,
- het christendom had veelal in West-Europa al eerder wortel geschoten dan de koninkrijken, in het Osmaanse Rijk introduceerde de politieke suprematie tegelijk de superioriteit van de islam,
- het Osmaanse Rijk is gecreeerd door in religieus opzicht sterk gemotiveerde en centraal geleide krijgers, in West-Europa hebben koninkrijken zich veel moeizamer en heterogener ontwikkeld, slechts ten dele in samenhang met de kerstening,
- de vorming van de koninkrijken in het Westen geschiedde in de loop van vele eeuwen vanuit een veelheid van expansieve kernen die, ook als ze groeiden, tegen elkaar bleven opwegen, het Osmaanse Rijk heeft in minder dan twee eeuwen als een in alle opzichten superieure macht zijn systeem van buitenaf opgelegd, het nestelde zich grotendeels in de vermolmde relictten van het Byzantijnse imperium dat niettemin een basisstructuur naliet,
- Westeuropese staten hebben zich gevormd in een langdurig proces van centralisatie van functies, waarbij de concentratie van middelen constant ontoereikend bleef, het Osmaanse Rijk heeft van meet af aan sterk geconcentreerde geldstromen kunnen inzetten voor zijn veroveringen en de vergoeding van zijn functionarissen, in combinatie met het gebruik van slaven als persoonlijke lijfwachten van de sultan hield dat alvast gedurende de expansiefase de decentralisatie van de macht tegen. In West- en Centraal-Europa was de fragmentatie in intensieve lokale en regionale machtskernen de vorming van staten voorafgegaan.

Kapitalisme, staten en expansie

De vorming van grotere staten in Europa weerspiegelt expansie inzake beheersingsmiddelen, militaire, fiscale, bestuurlijke en legitimerende. Om legers van honderdduizenden manschappen in het veld te kunnen brengen, moesten de Europese staten in de achttiende eeuw meer surplussen afromen en een steviger greep houden op hun onderdanen dan in voorgaande eeuwen. Staten absorbeerden op die manier een substantieel deel van de economische en demografische groei van Europa.¹⁹ Inzake de productieve controle op de economie waren zij aanzienlijk minder succesvol. Het mercantilisme als beleid dat erop gericht was de economie in dienst te stellen van de staat,

faalde volledig. Natuurlijk was de bescherming van de personen en goederen van veelal vreemde handelaars een functie die vorsten en lokale overheden al in de hoge middeleeuwen *donnant donnant* waarnamen. In gebieden waar zich grote commerciële centra ontwikkelden, deed zich voor de vorsten de geweldige gelegenheid voor om bij de vermogende handelaars en bij de steden aan te kloppen met het verzoek om krediet.

Handelaars op de lange afstand maakten reeds in de twaalfde eeuw gebruik van hun liquiditeitsoverschotten in bepaalde gebieden om tegemoet te komen aan de dringende vraag van vorsten en feodale heren om kortlopend krediet voor hun krijgsexpedities. Toen koning Lodewijk IX van Frankrijk op zijn kruistocht in 1249 gevangen was genomen in Lunassol, kocht het handels- en bankiershuis Scotti uit Siena hem vrij, tegen terugbetaling een jaar later op de jaarmarkt te Provins in de Champagne. Zij financierden regelmatig de ondernemingen van de pausen en leenden in 1282 aan koning Edward I van Engeland de bedragen die hij nodig had voor zijn verovering van Wales. Hij zou ze pas in 1287 te Parijs terugbetalen. Deze vorst had reeds in 1275 de verpachting van zijn douane-inkomsten in handen gegeven van Toscaanse handelaars-bankiers. Als grote aankopers van Engelse wol hadden zij een direct belang bij een ordentelijke inning van die belastingen, maar zij wisten ook die activiteit nog eens te laten opbrengen. Goede relaties met de paus leverden hun de inning op van de belastingen van de Apostolische Kamer. Met de in Engeland gecollecteerde gelden betaalden zij daar hun wolaankopen, zodat zij die niet zelf hoefden te financieren. Rome ontving haar belastingen enkele maanden later uit de opbrengst van de verkoop van de afgewerkte lakens in Italië.

Dit vernuftige systeem van gecombineerde waren- en geldhandel bood dus ook de kans om de in Engeland gerealiseerde liquiditeitsoverschotten nog eens te laten opbrengen in de vorm van krediet aan de koning. Steeds grotere bedragen werden hem voorgeschoten, met de douane-inkomsten als onderpand. Puur economisch gezien was het risico dus wel gedekt, maar in de nauwe verbanden tussen grootkapitaal en monarchie speelden ook politieke factoren een rol. Door zich in de omgeving van de koning te bewegen, konden de handelaars-bankiers zich adequaat informeren over geplande militaire operaties, welke voorkennis hen in hun financiële en commerciële transacties geen windeieren legde. Door deze toenemende belangenverstrengeling werkten de Italianen zich toch ook in een dwangpositie. Hun vorderingen op de kroon werden steeds omvangrijker, en dus ook hun noodzaak om zich te blijven verzekeren van goede relaties. Onwilligheid hunnerzijds kon de koning op het idee brengen hun handel te hinderen door confiscaties of tariefverhogingen, of concurrenten aan te spreken. Zo genoten tot 1299 de Riccardi uit Lucca het vertrouwen, nadien vooral de Frescobaldi uit Florence. Toen de Frescobaldi zich terughoudender gingen opstellen, werden ze in 1311 het land uitgezet. Kort daarna moesten zij hun faillissement afkondigen.

Noorditaliaanse handelaars-bankiers waren zeker niet de enigen om krediet te verschaffen aan vorsten, maar zij beschikten ongetwijfeld over de grootste kapitalen en de meest uitgebreide relaties, waardoor zij toch de meest begeerde partners waren. Het waren de Bonsignori uit Siena die Karel van Anjou, broer van Lodewijk IX, het geld

leenden waarmee hij in 1266 zijn verovering van het koninkrijk Sicilië kon realiseren. Diezelfde Siënezers durfden zich ook openlijk uit te spreken over de rente die zij voor leningen aanrekenden en over de hoogte van de dwangsommen bij overschrijding van de overeengekomen afbetalingstermijnen. In 1275 lieten zij de gravin van Vlaanderen zelfs schriftelijk verklaren dat alle kerkrechtelijke verbodsbepalingen tegen interestleningen en woeker niet toepasbaar zouden zijn op hun schuldconsolidering die een boete van 0,97% per week (=50,5% per jaar) inhield.

Twee conclusies dringen zich op inzake Europa tijdens de periode tot de vijftiende eeuw. Ten eerste dat in gebieden waar de verre handel een belangrijke factor was in de economie, een aanzienlijke kapitaalstroom circuleerde die ongekende expansiemogelijkheden in het bereik bracht van politieke machthebbers. Het aanwijzen van douane-heffing als onderpand voor het krediet belastte niet de eigen onderdanen van een vorst, maar de internationale handel. In de mate dat schulden niet werden terugbetaald, waren het de koopkrachtige afnemers van de door de groothandelaars-bankiers verspreide goederen die de prijs betaalden van de expansiepolitiek. Ten tweede zal het duidelijk zijn dat de kapitaalconcentraties die het voor vorsten mogelijk maakten oorlogen te financieren bovenop hun traditionele domeininkomsten en de feodale dienstplicht, slechts in enkele regio's van Europa voorkwamen. De sterk gecommmercialiseerde gebieden verwierven hierdoor een voorsprong op de meer agrarisch gebleven zones. Naarmate in een streek niet alleen kapitaalkrachtige buitenlandse handelaars opereerden maar ook in steden veel handels- en bedrijfskapitaal geconcentreerd was, bood dat extra reserves en garanties voor de krediethonger van vorsten. In het Westen en Zuiden was de openbare schuld tegen 1500 al een zo vertrouwd verschijnsel dat ze bij terugbetalingsproblemen regulier werd omgezet in geconsolideerde schuld in de vorm van langlopende renten.

Door de institutionalisering van de politieke rechten van diverse standen bleven vorsten in het Westen niettemin aangewezen op onderhandelingen met segmenten van de *civil society*. De Europese imperia ontwikkelden zich daarentegen in kapitaalarme delen van het continent, waar ook de bescherming van particuliere rechten zwak was. De aanvankelijke kracht van de Osmanen berustte zeker mede op de mogelijkheden die zij hadden om een bloeiende handelseconomie af te romen.

De versnellingsfase en expansie die het handelskapitalisme doormaakte tijdens de zestiende eeuw vond vanzelfsprekend zijn weerslag in het volume en de systematiek van het openbaar krediet. De verschuiving van het economisch zwaartepunt naar de Atlantische kusten, de aanvoer van Amerikaans zilver naar Spanje en de bloei van de Zuidduitse economie hadden hun effecten op de geldmiddelen van vorsten. Genuese bankiers werden de belangrijkste financiers van diverse staten, vooral Spanje en Frankrijk. De Augsburgse groothandelaars en bankiers Fugger beheersten de financiële transacties voor de pausen in Duitsland, Oostenrijk, Polen en Hongarije. Jacob Fugger had het consortium van banken geleid dat de kapitalen bijeenbracht die Karel V beloofd had aan de keurvorsten die hem in 1519 tot keizer verkozen, en ontleende daaraan zijn

overwicht op de Antwerpse kapitaalmarkt. Daar verkochten de Fuggers kredietpapieren aan toonder, zodat de toegenomen geldomloop weer werd afgetapt in de vorm van kortlopend krediet. Tijdens de zestiende eeuw kochten de grote Zuydduytse en Geneuese banken steeds meer *asientos* van de Spaanse regering, aanspraken op een aandeel in de Amerikaanse zilvervloot na aankomst in Sevilla, in ruil voor de beschikbaarstelling van kapitaal aan die regering op wisselplaatsen in Spanje, Italië, Duitsland en de Nederlanden. De daarvoor door de banken aangerekende kosten liepen op van gemiddeld 18% tijdens de jaren 1520 tot 49% van 1552 tot 1556. Aanvankelijk namen de bankiers genoegen met garanties op de opbrengst van het Amerikaans zilver, van koninklijke domeinen of zilvernijnen. De Habsburgse kredietnong, en vooral de haast waarmee de gelden nodig waren voor de oorlogvoering, met name tegen Frankrijk en later tegen de opstandige Nederlanden, dreven de prijs van het overheidskrediet op tot waanzinnige hoogten.

De grote sprongen in het deficit werden steeds gemaakt tijdens de oorlogsperiodes. Logischerwijze deden zich dezelfde moeilijkheden voor bij de grote tegenspelers van de Habsburgers, de koningen van Frankrijk. Hun onderlinge competitie bracht de budgetten van beide staten danig uit balans, zodat die vanaf 1557 herhaaldelijk de uitbetaling van hun schuldeisers moesten stopzetten om in overeenstemming met hen te komen tot een consolidatie van de vlottende schuld aan een lagere rente. Zulke risico's waren echter al verdisconteerd in de rente, zodat de financiële perikelen van de staten aardige winsten opleverden aan eenieder die wat grotere bedragen te beleggen had.⁹

Het is opmerkelijk dat de staten waar de burgers een stevige zeggenschap hadden in de regering, een voorzichtiger financieel beleid voerden dan de monarchieën. Uniek is het geval van de Zwitserse kantons, aangevoerd door Genève en Basel, die vooral optraden als kredietverleners en er vanaf 1650 in slaagden zich te ontdoen van overheidschulden. In de Republiek der Verenigde Provinciën maakte de kapitaalaccumulatie tijdens de zeventiende en achttiende eeuw het krediet bijzonder goedkoop, met een rentestand van 3%, terwijl die in Engeland doorgaans 6% bedroeg en in tijden van crisis, evenals in Frankrijk opliep tot 10 à 15%. In het slechts marginaal door de geld-economie doordrongen Polen waren 12 à 18% zelfs normaal. Vorsten hebben hun landen steeds opnieuw zonder enige zin voor de economische realiteit gestort in megalomane avonturen die werden mogelijk gemaakt door financiers die daarmee op korte termijn woekerwinsten konden maken. Hoogst uitzonderlijk was de vorstenstaat Pruisen die tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw door een draconisch administratief systeem een welgevulde schatkist en een gezonde balans realiseerde, die daarbuiten alleen in de Zwitserse republiekjes aangetroffen werd.²¹

De ontwikkeling van het handelskapitalisme was ongetwijfeld een van de meest ingrijpende wendingen in de Europese geschiedenis. Uit de bovenstaande beschrijving moge zijn gebleken dat de grote handelaars-bankiers wel bepaalde bindingen aangingen met politieke en kerkelijke machthebbers, maar nooit geheel door hen werden beheerst. De meest dynamische sector van de koloniale expansie werd in de zeventiende en achttiende eeuw niet geleid door staten en Kerken maar door maatschappijen

op aandelen die krachtens een staatsmonopolie sommige overheidsrechten uitoefenden ter ondersteuning van hun commerciële exploitatie. Het grootste deel van de landbouweconomie lag nog stevig in de handen van vorsten en andere keizerlijke en feodale grootgrondbezitters. Het roerend kapitaal was echter uit de aard van de zaak minder controleerbaar: het bestond uit goederen die vervoerd en getransformeerd moesten worden, uit schepen, uit schuldbekentenissen, baar geld en verder uit de ondernemersactiviteit. Kapitalisten zijn per definitie voortdurend op zoek naar de gunstigst mogelijke combinatie van factoren waaruit zij de grootste winst kunnen halen. Die factoren zijn constant onderhevig aan verandering, zodat de 'rationele rusteloosheid' (Max Weber) het systeem kenmerkt. Legde een vorst teveel beperkingen en afdrachten op aan de vrije handel, in de vorm van tollën, douaneheffingen, muntontwaarding, juridische plagerijen of het niet terugbetalen van schulden, waardoor de transactiekosten buitensporig stegen, dan ondervonden individuele handelaars wel schade, maar hun collega's meden de gebieden van die vorst en waagden hun kansen elders. Het systeem als zodanig was dynamisch en daardoor ongrijpbaar voor de heersers over welomschreven territoria. Zeker, wanneer grondstoffen uit een bepaald gebied een strategisch belang hadden, zoals zout, wol uit de Britse eilanden, of aluin dat alleen bij Phocœa en Tolfæ gedolven werd maar onmisbaar was in de lakennijverheid, kon de heerser over het gebied van oorsprong zijn prijs sterk opdrijven. De koningen van Engeland deden dat van de dertiende tot de zestiende eeuw met hun heffingen op woluitvoer. Zodoende werkten zij echter het zoeken naar rendabelere alternatieven in de hand, die inderdaad in Castilië en elders werden gevonden.

Handelskapitaal vereiste geen omvangrijke vaste investeringen, de ondernemers trachtten de risico's zoveel mogelijk te spreiden en af te wentelen. Grote faillissementen zoals de beruchte van de Florentijnse bankiers Peruzzi en Bardi in 1342 en 1346 werden gevolgd door de oprichting van nieuwe vennootschappen met de inbreng van het resterende oorspronkelijk kapitaal. De Fuggers leden grote verliezen door de schuldherschikkingen van de Habsburgers maar intussen hadden zij fortuinen verdiend en belegd. De onderlinge concurrentie onder steeds veranderende omstandigheden maakt een regelmatige aflossing van de voorttrekkersrol waarschijnlijk. Veranderingen van personen, methoden, producten en plaatsen kenmerken het handelskapitalisme dat daarvoor als systeem bijzonder flexibel en dynamisch is gebleven.

De betrekkelijke afstand die de handelaars-bankiers namen van de Kerk is niet minder opmerkelijk dan die ten opzichte van vorsten. De levenswijze van handelaars was voor de prelaten een vreemde wereld die wantrouwen, niet zelden afkeuring en weerstand opwekten. Handelswinst was verdacht en werd daarom bij voorkeur overgelaten aan niet-christelijke vreemdelingen zoals joden en arabieren. De Kerk hamerde op het verderfelijke van de kapitaalaccumulatie en priesters stonden bij menig sterfbed te dreigen met hel en verdoemenis, waaruit alsnog vrome schenkingen en miraculeuze reddingen van het milde handelaarszieltje voortsproten.

Het sterkst spitste de antithese zich toe op de vraag of voor geleend kapitaal rente toelaatbaar was. De theologen hielden voor dat de tijd alleen God toebehoorde, en

mensen zich daarvoor geen prijs mochten aanmeten. Bovendien paste het vanuit de christelijke naastenliefde aan de behoefte hulp te verlenen zonder daarvoor iets terug te verlangen. Opeenvolgende concilies tijdens de twaalfde en dertiende eeuw fulmineerden tegen wat als woeker werd voorgesteld; op overtredingen werd de excommunicatie gesteld voor leken en de ontzetting uit het ambt voor geestelijken. Franciscaanse predikers gingen in woord en geschrift fel tekeer tegen geldhandel en buitensporige winsten. Tijdens de vijftiende eeuw aanvaardde de Kerk al wel de vergoeding van gemaakte kosten of gedeerde inkomsten als legitiem, maar zij bleef onwennig tegenover pure interest. Juist vanwege deze nadruk en herhaling van de kerkelijke verbodsbepalingen is het des te opmerkelyker dat de realiteit van de groothandel zich daarvan zo weinig aantrok. Aanvankelijk omzeilde men het probleem door de interest te camoufleren in het opgetekende schuldbedrag of in de kosten voor overschrijving van de terugbetalingstermijn. In het voorspronggebied rond de Tyrreense en de Adriatische zeeën wond men er rond 1250 al geen doekjes meer om. De magistraat van Marseille bepaalde toen in een verordening dat woeker inderdaad verboden was. . en een redelyke rente 5% bedroeg. Rentevoeten werden bepaald in functie van het soort transactie, maar konden krachtens de wereldlyke wetten oplopen tot 43%.²² De wereld van de groothandel en de *haute finance* deed gerust zaken voor de pausen maar trok zich weinig aan van hun voorschriften. De autonomie van het handelskapitalisme was nog groter tegenover de Kerk dan tegenover vorsten. Dit zou zijn aanhoudende groei mogelijk maken.

Aan de territoriale expansie van staten lijkt in West-Europa een einde te zijn gekomen. Niet aan de accumulatie en penetratie van het kapitalisme. Het zoeken naar de verklaring van de specifieke Europese expansie moet zich richten op de verklaring van de vrijheid van handelen die, hier meer dan elders, werd geboden of gelaten aan ondernemers. Zij opereerden reeds vanaf de twaalfde eeuw op een waarlyk internationale, en spoedig intercontinentale schaal, zonder zich veel gelegen te laten aan politieke en religieuze machten. Culturele verschillen werden vlot overbrugd indien daardoor winst kon worden gemaakt. Als voorwaarden voor die vrijheid van de ondernemer zie ik

- de scheiding tussen Kerk en staat, of, na 1300, de suprematie van staten over nationale Kerken,
- de relatieve autonomie van steden die regelgevend konden optreden, onder meer in handelszaken,
- de mogelijkheid van ondernemers om hun locaties te kiezen in functie van de beoogde winstmaximalisatie,
- het onvermogen van staten om het handelskapitalisme aan een effectieve controle te onderwerpen.

Noten

- 1 Dr. P.H.H. Vries dank ik voor de aansporing om dit artikel te schrijven en voor zijn scherpzinnig commentaar op de eerste versie hiervan.
- 2 Voor een discussie van dit klassieke contrast, zie I. Wallerstein, *The Modern World-System*, dl. I, New York 1974, 53-63.
- 3 R. Bartlett, *The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Londen 1993, 167-196.
- 4 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 dln., Londen & New York 1972, dl. I hfst. 1-4 versus dl. II hfst. 4.
- 5 Hierover schreef ik uitvoeriger in mijn *Geschiedenis van de macht in Europa*, Antwerpen, 1997, 54-61.
- 6 Hierover: A. Haverkamp, *Aufbruch und Gestaltung. Deutschland 1056-1273*, München 1993; P. Moraw, *Von offener Verfassung zur gestalteter Verdichtung. Das Reich 1250-1500*, Berlijn 1985.
- 7 C. Tilly, *Coercion, Capital and European States A.D. 990-1990*, New York & Oxford 1990.
- 8 N. Elias, *Het Civilisatieproces*, Utrecht & Antwerpen, 1982.
- 9 J.-Cl. Hocquet, *Le sel de la terre*, Parijs 1989, 158-159.
- 10 P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londen, 1974, 195 vlg.
- 11 U. Haarmann, (ed.), *Geschichte der arabischen Welt*, München 1987, 101-110, 166-170.
- 12 Blockmans, *Macht*, 20-29.
- 13 A.D. Smith, *National Identity*. Harmondsworth, 1991.
- 14 W. Reinhard & H. Schilling, (eds.), *Die Katholische Konfessionalisierung*. Gütersloh & Münster, 1995; H. Schilling, 'Confessional Europe: Bureaucrats, La Bonne Police, Civilizations', in: Th.A. Brady, H.A. Oberman, J.D. Tracy, eds., *Handbook of European History in the Late Middle Ages, Renaissance and Reformation 1400-1600*. Vol. II, Leiden, 1995, 641-681.
- 15 Bartlett, *Making of Europe*, 264-267.
- 16 T. Stoianovich, 'Cities, Capital Accumulation, and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800', in: Ch. Tilly & W.P. Blockmans, eds., *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*. Boulder, 1994, 60-99.
- 17 W.P. Blockmans, 'Voracious States and Obstructing Cities: an Aspect of State Formation in Preindustrial Europe', in: Tilly & Blockmans, *Cities*, 218-250.
- 18 U. Haarmann, 'Der arabische Osten im späten Mittelalter 1250-1517', in: Haarmann, *Geschichte der arabischen Welt*, 217-257.
- 19 R. Bonney, (ed.), *Economic Systems and State Finance*. Oxford, 1995; J. Lindegren, 'Les hommes, l'argent, les moyens', in: Ph. Contamine, ed., *Guerre et concurrence entre les Etats européens du XIVe au XVIIIe siècle*. Parijs, 1998, 123-166.
- 20 H. Van der Wee, (ed.), *Geschiedenis van de bank in Europa*, Antwerpen, 1994, 160-180.
- 21 M. Körner, 'Public Credit', in: R. Bonney, *Economic Systems and State Finance*, Oxford, 1996, 507-538.
- 22 C. Wyffels, 'L'usure en Flandre au XIIIe siècle', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXIX (1991), 853-871